

YUSUF KADİR HAN VE HOTEN'İN FETHİ*

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Abdulbasit HEBİBOĞLU**

Muhammed İbrahim YILDIRIM***

Geliş Tarihi: 05.04.2024

Kabul Tarihi: 28.05.2024

Öz

Yusuf Kadir Han, 840 yılında kurulan ve 1212 yılında yıkılan, İslâmiyet'i ilk kabul eden ve İslâm tarihinde büyük izler bırakan Karahanlı'nın ünlü hükümdarlarından biridir. Yusuf Kadir Han, 1024 yılında Karahanlı'nın büyük Kağanı olarak iktidara gelmiştir. O Karahanlı'nın büyük Kağanı olmadan önce de Karahanlı devletinin genişlemesi ve daha da güçlenmesi için özellikle Hoten başta olmak üzere Budizm merkezlerinin fethedilmesi için büyük mücadeleler vermiş biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hoten'in tam olarak fethedilişi onun döneminde gerçekleşmiştir. Karahanlı hükümdarlarından Sultan Satuk Buğra Han başta olmak üzere birçok Karahanlı hükümdarı Hoten'i fethetmek için uğraşarak ve çaba serg ederek bazı kazanımlar elde etmiş olsa bile onların devrinde tam olarak fethedilememiştir. Ancak Hoten'in bir bütün olarak fethi ve İslâmlaşması Yusuf Kadir Han döneminde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Yusuf Kadir Han, Hoten'in fethedilmesinde çok önemlidir. Hoten'in Yusuf Kadir Han tarafından bir bütün olarak fethedilişi, Uygurların bin yıldan fazladır benimsemiş olan Budizm kültür dairesinden çıkıp İslâmiyet'e girmesini sağlamıştır. Özellikle bu dönem, Hoten Uygurları için bir dönüm noktası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Kadir Han, Hoten, Karahanlılar, Budizm, Hoten'in Fethedilişi.

YUSUF KADİR KHAN AND THE CONQUEST OF HOTEN

Abstract

Yusuf Kadir Khan is one of the famous rulers of the Karakhanid State, which was founded in 840 and collapsed in 1212, was the first to accept Islam and left great traces in Islamic history. Yusuf Kadir Khan came to power as the Great Khan of the Karakhanid in 1024. Before he became the great Khan of the Karakhanid, he appears as someone who fought hard to conquer the centers of Buddhism, especially Hoten, in order to expand and strengthen the Karakhanid state. The complete conquest of Hoten took place during his reign. Even though many Karakhanid rulers, especially Sultan Satuk Buğra Khan, made some efforts to conquer Hoten, it could not be completely conquered during their period. However, the conquest and Islamization of Hoten as a whole took place during the reign of Yusuf Kadir Khan. Therefore, Yusuf Kadir Khan is very important in the conquest of Hoten. The conquest of Hoten as a whole by Yusuf Kadir Khan enabled the Uyghurs to leave the cultural circle of Buddhism, which they had adopted for more than a thousand years, and enter Islam. This period in particular was a turning point for the Hoten Uyghurs.

Keywords: Yusuf Kadir Khan, Hoten, Karakhanids, Buddhism, Conquest of Hoten.

* Bu makale Dr. Öğr. Üyesi M. İbrahim YILDIRIM danışmanlığında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Öğrencisi Abdulbasit HEBİBOĞLU tarafından 2024 yılında tamamlanmak üzere olan "Karakhanlılar Döneminde Hoten (840-1218)" başlıklı tezden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: ahebiboglu@gmail.com
Orcid: 0009-0003-8280-1089

*** Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: m.ibrahimyildirim@erciyes.edu.tr
Orcid: 0000-0002-8324-6991.

Giriş

Bilindiği gibi, Karahanlılar İslâm tarihinin en güçlü ve uzun süre hakimiyette kalan Türk hakanlığından İslâmı ilk kabul eden, İslâmın yayılmasında ve birçok bölgenin İslâmlaşmasında çok önemli rol oynayan bir hanedanlıktır. Karahanlılar fethettiği ve İslâmlaştırdığı birçok bölge mevcuttur. Karahanlılar tarafından özellikle Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han tarafında fethedilen alanlardan biri de Hoten'dir. Hoten'in bir şehir olarak kurulması, 5-6 bin yıllar öncesine kadar uzanan bir süreci içine alır (AZH, 1995: 1). M.Ö. II. yüzyılına gelindiğinde bu bölgenin yönetim başında "Udun Hanedanlığı" karşımıza çıkmaktadır. M.Ö. 232 yılında kurulduğu tahmin edilen Udun Hanedanlığı ilk kurulduğunda, burada yaşayan ahali bölgede bulunan Yorunkaş ve Karakaş nehirleri arasında yaşamışlardır. Söz konusu Udun Hanedanlığı bu halkları bir araya toplayarak onları yönetmeye başlamıştır (Hudüdü'l-Âlem, 2018: 39). Karahanlılar bölgeye geldiğinde, Hoten'de yönetimin başında Udun Hanedanlığı'nın devamı olarak nitelendirilmiş Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı bulunmaktaydı. Bu hanedanlık 912 yılında Visa Sambava tarafından kurulmuştur. Söz konusu Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı, bu bölgede 1000 yıldan fazla varlığını sürdürmüş olan Udun Hanedanlığının sadece adı değiştirilerek devam eden şeklidir (Hebiboglu, 2023: 62). Karahanlılar bölgeye gelmeden ve Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı kurulmadan önce Hotenliler, 866 yılında Tibetlileri bölgeden tam olarak temizlemeyi başarmıştır. Ondan sonra Hoten, gün geçtikçe güçlenerek toprakları bir kat daha genişlemiştir. Hoten, doğuda Çerçen'den başlayarak kuzeybatısında Yarkent'e kadar uzanmıştır. Batı sınırı ise Pamir dağlarından geçerek Hindikuş dağı ve Amu nehrinin başlama noktasına kadar uzanmaktadır. 912 yılında Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı kurulduktan sonra ilk han Visa Sambava, bölgenin sınırlarını daha da sağlamlaştırarak Hoten devletini her açıdan çok geliştirmiştir (AZH, 1995: 25). Dolayısıyla Visa Sambava, Hoten'in Ortaçağ tarihinin özellikle Karahanlı döneminin araştırılmasında çok önem taşımaktadır.

Hoten'in fethedilişi ve İslâmlaşması Karahanlılar ve bölge açısından çok önem taşımaktadır. Karahanlılar ile aynı zamandaki Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı arasında uzun zamanlar süren bir mücadele söz konusudur. Bu mücadele İslâmı ilk kabul eden Karahanlı hükümdarı Satuk Buğrahan ile başlamış ve meşhur Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han ile sona ermiştir. İki taraf arasında bu mücadelenin bu kadar uzun sürmesi, Hoten ahalisinin bin yıldan fazla genel olarak Buda dinine sıkı bağlanmış olması ve kendi kültürlerini de Budizm kültürü ile aynı duruma getirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Karahanlılar'a karşı direnmesinde de çok sert tutum sergilemiştir. Karahanlılar da bunlara karşı sert davranmaya mecbur kalmıştır. Böylelikle İslâmiyetin bazen kendi isteğiyle bazen silah zoruyla yayılmasını sağlamıştır (Yıldırım, 2018: 91). 926'de 26 yaşında olan Satuk Buğra Han, önce amcası Oğulcak Kadir Han'ı Kaşgar'da tahtından indirerek Karahanlı tahtına oturmuş ve Kaşgar'a sınırdas memleketleri İslâmlaştırma politikasını uygulamak için mücadelesini başlatmıştır. Bunun içinde uzun zamandan beri Buda dinini benimsemiş olan Uluğ Ağılık Udun (Hoten) Devleti ile mücadele etmiştir. Buğra Han Hoten'e de sefer düzenlemiştir. Sonuç olarak Satuk Buğra Han Uluğ Ağılık Udun devleti tarafından yenilmiştir. Aynı zamanda Karahanlıları yenilgiye uğratan Udun devletinin başında Uluğ Ağılık Udun devletinin meşhur kurucusu Visa Sambava bulunmaktaydı (HKT, 2005: 126).

Yusuf Kadir Han ve Hoten'in fethinin araştırılması Yusuf Kadir Han'ın Karahanlı içerisinde en tanınmış biri olması, İbnü'l-Esir Utbî gibi meşhur tarihçilerin Yusuf Kadir Han'ı "Hoten fatihi, Hoten hükümdarı" olarak kaydetmesi ve Hoten'in İslâmlaşması, bin yıldan fazla Hotenliler tarafından benimsenmiş olan bir düzenden çıkıp yeni her açıdan tamamen kendilerine ters olan İslâm düzenine girme açısından çok önemlidir. Hoten'in Yusuf Kadir Han tarafından kalıcı olarak fethedilmesi sonucunda bölgenin dini, siyasi, kültürel ve ticari alanlarda çok geliştiği görülmektedir. Karahanlıların İslâmın yayılması için verdiği

mücadeleleri ile tarihe geçen Yusuf Kadir Han, Hoten seferiyle Türkistan topraklarında İslâmın silah zoruyla yayılmasını sağlamıştır. Bu seferde, İslâmiyet Hoten'de kalıcı olarak varlığını sürdürmüştür (Barthold, 2021: 100). Özetlemek gerekirse, 744 yılında Uygur devlet sınırlarına dahil olan Hoten, bundan sonra tamamen Uygur Türkleri ile dolmuştur. 840 yılında Büyük Uygur Kağanlığının Çin ile ittifak yapan Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla Beşbalık, Turfan, Kuça ve Aksu tarafına gelen büyük bir Uygur grubunun yanında bir başka kitle de Yedi-Su, Kaşgar, Yarkent ve Hoten tarafına yerleşmiştir. Bu bölgede sanat, edebiyat ve ticaret alanlarında kendilerini geliştiren Uygur Türkleri, X. yüzyılın sonlarına doğru, bu alana hakîm olan Karahanlı Devleti'ne bağlanmıştır. İslâm, bu devlet sayesinde Hoten'e ulaşmıştır. İslâmiyeti Hoten'e götüren hükümdar, Karahanlılar'dan Yusuf Kadir Han'dır (Taşağıl, 2007: 4).

1. Yusuf Kadir Han

Yusuf Kadir Han, hayatı boyunca çeşitli unvanlara sahip olmuş ve çeşitli adlarla anılmıştır. Adı bütün olarak Şerfü'd-Devle Yusuf b. Ali Kadir Han'dır. Yusuf Kadir Han b. Harun Buğra Han b. İlig Süleyman b. Satuk Buğra Han olarak sıralanabilmektedir (Mercânî, 2020: 75). İbnü'l-Esir, Yusuf Kadir Han'ı Hoten fatihi olarak ve orada İslâmiyetin yerleşmesini onun eseri olarak nitelemiştir. Utbî, Yusuf Kadir Han'ı Hoten hükümdarı olarak ifade etmiştir (Barthold, 1990: 300). Yusuf Kadir Han'a Abbâsî halifesi el-Kâdirbillah tarafından üç unvan verildiği anlaşılmaktadır. Bu üç unvan ise, Zâhirü'd-Devle, Mü'in Halifetullah ve Melikü's-Şark ve's-Sîn olarak karşımıza çıkmaktadır (el-Muheyimî & Aksu, 2010: 305). Yusuf Kadir Han, Karahanlılar adına Gazneli Sultanı Mahmud ile kendileri aralarında hediyeler vererek tarihteki meşhur Karahanlı- Gazneli görüşmesini gerçekleştirmiştir (Gerdîzî, 2006: 265-267). Yusuf Kadir Han, 7 Aralık 1023'ten 5 Ocak 1033'te vefat edene kadar Karahanlıların büyük hakani olarak kalmıştır. Tümen nehri sahilinde yer alan Hakaniye mezarlığına defnedilmiştir (Hua, 2003: 489). Yusuf Kadir Han, adil, iyi karakterli, hayatı boyunca çok cihat eden ve çok fetihler yapan biridir. Onun en büyük fetihlerinden biri olarak Hoten fethi karşımıza çıkmaktadır. Hoten, Türkistan ve Çin arasındaki pek çok alim ve salih insanlar bulunan bir bölgedir. Yusuf Kadir Han, 1032 yılında vefat etmiştir (Nüveyrî, 2002: 53-54). Bundan sonra Hoten'i Doğu Karahanlı adına Yusuf Kadir Han'ın oğulları yönetmeye devam etmiştir (Genç, 2002: 16).

2. Karahanlıların Hoten Seferleri

Karahanlılar İslâmiyet'i kabul ettikten sonra İslâm, Karahanlılar'da hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Kaşgar ve Balasagun gibi bölgeler Karahanlıların devlet merkezi haline geldikten sonra, bu şehirlerdeki Müslüman olmayan çok sayıda Budist rahipleri Udun (Hoten) devletine kaçarak sığınmaya mecbur kalmıştır. Böylelikle Buda dini kendi devlet dini olan Hoten Budist Hakimiyetin Karahanlılar'a karşı sert tutumuna maruz kalmıştır. Bu atmosfer gün geçtikçe büyüyerek iki taraf arasında derin bir savaşın patlamasına neden olmuştur. Bu arada Kaşgar'daki Budistlerin ayaklanması ve Karahanlılar tarafından sert bir şekilde bastırılması olayı, iki taraf arasındaki anlaşmazlığa daha bir alev katarak, iki taraf arasındaki uzun zaman süren savaşa sebep olmuştur (Zhin-xin, 2001: 23). Ancak Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması ve Karahanlı tahtında oturması neticesinde, daha önce araları açılmış Karahanlı-Sâmânî münasebetlerinde tekrar dostluk sağlanmıştır (Velidi Togan, 2020: 84). Satuk Buğra Han Hoten'i 921 yılında itaat ettirdiği ve Hoten'i Karahanlılar'a bağlı bir bölge haline gediği görülmektedir (Okudan, 2019: 44). Hoten, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'a yaklaşık 935 yılına kadar bağlılığını sürdürmüştür. Bu süreç içerisinde Hoten'de yaşayan ahalinin bir kısmı İslâmiyeti kabul etse de diğer çoğu Budist olarak kalmayı devam etmiştir (Almas, 2010: 333). Bu tarihten sonra Hotenliler tekrar isyan ederek kendi bağımsızlığına dönmüştür. Satuk Buğra Han 940-942 yılları arasında Hoten'e seferler yapmış olsa da Hotenliler tarafından mağlup olduğu görülmektedir. Bundan sonra Satuk Buğra Han, Hoten'e sefer yapmayı bırakarak Batıya

yönelmiş olup orada bazı topraklar elde etmiştir (Hebiboglu, 2023: 67). Özetle Satuk Buğra Han devrinde Hoten'e İslâm ve fethi yolunu açmış olsa da bu konuda Satuk Buğra Han pek kazanç elde edememiştir.

Buğra Han, İslâmiyete girdiği henüz 25 yaşında iken, İslâmı kabul ettiğini açık bir şekilde ilan ederek Müslümanlardan oluşturulan, kendisine sıkı bağlanan büyük bir İslâm ordusu teşkil etmeyi başarmıştır. Ardından kendisine karşı tüm güçlerine karşı yaptığı savaşlardan sonra İslâmiyetin her tarafta yayılmasını sağlamıştır (Erim, 2022: 45). Satuk Buğra Han, Karahanlı devletinin topraklarını daha da genişletmek için diğer gayrimüslim şehirlere seferler düzenlemeye başlamıştır (Gönel Sönmez, 2021: 970). Satuk Buğra Han, gayrimüslim bölgelerine uygulamak için hazırladığı İslâmlaştırma politikasını uygulamak için topladığı İslâm askerleriyle önemli Budizm merkezlerinden biri olan Hoten üzerine tekrar hareket ederek, aynı zamandaki Hoten hükümdarı Visa Sambava ile uzun süren ve çetin mücadeleye girmiştir. Bu savaşta Satuk Buğra Han kazanarak bir sürelik Hoten'i kendine itaat ettirmeyi başarmıştır. Bu olayda Hoten'de çok sayıda insanın İslâmiyet'i kabul ettiği görülmektedir. Henüz Müslüman olmayanlar Budist olarak kalmayı devam etmiştir (Muhammed, 2008: 78). Buğra Han 956 yılında vefat edince oğulları Musa Buğra Han, daha sonra Baytaş Arslan Han gibi Karahanlı hükümdarları hayatı boyunca gayrimüslim Uygurlarla mücadelesini devam etmiştir (Gönel Sönmez, 2021: 970). Böylelikle Satuk Buğra Han, tüm Türkistan topraklarını hakimiyeti altına almıştır. Buğra Han'a ait topraklar, doğuda ise Çin sınırlarına kadar ulaşmıştır (Hua, 2003: 379).

Satuk Buğra Han'ın asıl amacı, dağılmış olan tüm Türk boylarını bir araya getirerek Hoten gibi diğer gayrimüslim ülkeler ile mücadele etmektir. Batıda ise Sâ mânilerle aralarını iyi tutmaya çalışarak, onların askeri yardımını temin etmektir (Huncan, 2011: 106). Satuk Buğra Han, tam olarak amacına ulaşmadan vefat edince bu haberi duyan Budist Hoten hakimiyeti isyan başlattılar. Satuk Buğra Han'ın yerine tahta geçen Baytaş Musa Buğra Han, öncelikle Hoten'e sefer düzenleyerek onları tekrar hakimiyet altına almıştır (Buğra, 2021: 169). Bu arada Hotenliler Karahanlılar'a karşı iyice tedirgin olmaya başlamıştır. Onlar ayaklanarak Karahanlılar'a direnmeye devam etmiştir. Aynı zamandaki Hoten hükümdarı Karahanlılar'a yürümeye karar vererek 958 yılında Kaşgar'a hareket ettiği görülmektedir. Bu Udun (Hoten) hakimiyetinin savunma durumundan çıkıp ilk defa Karahanlılar'a karşı hücum etmeye başlamasıdır (Nurhacı & Guo-guang, 1995: 42). Hotenliler, Kaşgar'a gelerek şehri işgal etmeyi başarmıştır. Hotenliler ile Karahanlılar arasında gerçekleşen bu savaş çok kayıplara neden olan derin bir savaş olmuştur (Abudukelimi, 2006: 67). Bu arada Hoten Budistleri sürekli Çin'in yardımıyla hareket etmekteydi. Dolayısıyla bu başarısını Çin'e haber vermek için, aynı zamandaki Çin hükümdarına bir mektup göndermiştir. O mektupta iki taraf arasındaki derin savaşın detayları açık bir şekilde anlatılmıştır. Mektubunda, "Temmuz 958 yılında Kaşgar'a savaş açtık. Bu savaş için Kaşgar yakınlarına geldiğimizde Kaşgar'da bulunan hala İslâmiyet'i kabul etmeyen bir bölük kimseler bize katılarak, Kaşgar'ı kolay bir şekilde almamızı sağlamıştır. Onların yardımıyla bu savaşta biz kazandık. Hayvan ve altın-gümüş gibi çok sayıda ganimet elde ettik" (Turan, 2003: 49-50) gibi beyanlarıyla savaşın seyrinden genel olarak bilgi vermiştir.

Baytaş döneminde de İslâmiyetin gelişmesi aynı şekilde devam etmiş olup, 960 yılında Yedisu ve Tarım Irmağı gibi bölgeleri içine alan Horasan bölgesinde yaşamakta olan Türk boylarından 200 bin çadırılı kişi İslâmiyeti kabul ederek, Karahanlılar'ın gücünü daha da artırmıştır (İbnü'l Esîr, 1991: 451). Müslümanların gücünün artmasıyla aynı zamanda Karahanlı hükümdarı Baytaş Musa Buğra Han, 975-976 yıllarında büyük bir ordu hazırlayarak Hoten üzerine savaş açmıştır. Musa Buğra Han, iki taraf arasında cereyan eden ve uzun süren savaş sonucunda önce Musa Buğra Han Hoten Budistler tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu yenilgide Hüseyin Buğra Han, (979-980) Hoten Budistleri tarafından şehit edilmiştir (Hacı, 1988: 16). Uygurca kaynaklarda belirtildiğine göre 998 yılında Hüseyin

Buğra Han (Arslan Han,) Hoten'den Büyük Kara Tudi ve Nuh Tala Tudi adlı iki kişinin kumandasında sayısı 30 bin kişilik bir ordu ile Kaşgar'a hareket ederek Kaşgar'ı işgal etmiştir. Bu işgal sũresi uzun sũrdũđũ için Kaşgar'da açlık, kıtlık ve salgın hastalıklar çığ gibi bũyũmũřtũr. Arslan Han, bunun ũzerine bũtũn gũcũnũ toplayarak Hotenliler'e karşı Kaşgar'dan dışarı çıkmıştır. Bũylelikle Hotenlileri geri çekilmeye mecbur etmiştir. Hotenliler Yenisar'a kadar çekilmiş ve Yenisar'a ait Udakala adlı bir alanda iki taraf arasında kanlı bir savaş daha yaşanmıştır. Bu savaşta Karahanlı ordusu yenilgiye uğramış ve Arslan Han bu savaşta Şehit dũřmũřtũr. Arslan Han, Yupurga ile Yenisar arasındaki Seskum diğer yerli kayıtlarda "Kumĩ Őehidãn, Kara geçit, Kara diken" birkaç isimle anılan bir mekãnda Şehit edildiği bilinmektedir (Zhin-xin, 2001: 29). Daha sonra Musa Buğra Han, kendisini ve askerlerini toparlayarak tekrar Hoten'e savaş açmıştır. Bu defa Musa Buğra Han Hotenliler'i mağlup ederek Hoten'i kendisine bağlamayı başarmıştır (Kitapçı, 2004: 185). Bũyle durumlarda HOTE, Karahanlı hãkimiyeti altına alınmış olsa da kalıcı olamamıştır. Yinede Hotenliler çok geçmeden Karahanlılar'a karşı ayaklanarak birkaç defa bağımsızlığını kazanmıştır. Karahanlılar ile Hotenliler arasındaki bu gibi durum, Hoten'in Yusuf Kadir Han tarafından tam olarak fethedilmesine kadar birkaç defa devam ettiği gũrũlmektedir.

Daha sonra Karahanlı hũkũmdarı Ahmed Togan Han (998-1018) Hoten gibi Budist bũlgelere olan mũcadeleye devam etmiştir. Togan Han'da Hoten gibi bũlgelerdeki Budist Uygurlara karşı odaklanmak için Gazneliler ile anlaşarak, Çin, Tibet ve Kou devletleri tarafından devamlı bir Şekilde desteklenen Udun (Hoten) Uluğ Ağılık devleti ile yaklaşık 10 sene mũcadele etmiştir (Haci, 1988: 18). Tarihi sũrece bakıldığında Hoten'e hũkũmdar olanlar, Yusuf Kadir Han tarafından tam olarak fethedilişine kadar hep Çin'den yardım istemiştir. Daha ũnce Gũktũrk devleti 600 yılında Udun Hanedanlığını mağlup ederek Hoten'e tekrar sahip olduğunda, aynı zamandaki Hoten hũkũmdarı 602 yılında Kuça'da bulunan Tang sũlalesi askerlerinden yardım istemiştir. Ancak onların yardımı ile Gũktũrkleri Hoten'den çıkarmayı başarmıştır. 665 yılında Tibetliler Hoten'i istila ettiğinde de aynı Şekilde Tang sũlalesinden yardım istemiştir. Aynı zamandaki Tang sũlalesi meşhur kumandanlarından Sao Chixu ve Sui Chibian, Hoten'e askerleriyle gelmiş ve Tibetlileri Hoten'den çıkarmıştır. Bu gibi ũrneklere Hoten tarihinde hep rastlanılmaktadır (HKT, 2005: 38).

912 yılında Hoten'de kurulmuş olan Ulu Ağılık Udun Hakimiyeti, ilk kurulduğu zamanlarda Tibetlilerinden ũlkelerini korumak için ũnlem almaya çok ũnem vermiş ve bunu başarmıştır. Ancak Karahanlıların bũlgeye seferler yapması bũlge açısından sũrpriz olmuştur. Uluğ Ağılık hakimiyeti bundan sonra Karahanlı devletinin tehlikeli bir dũřmanı olarak gũrũlũp çok dikkat etmeye başlamıştır. Aynı Şekilde kendisi gibi dindaş olan Çin, Kuça ve Turfan'da kurulan Kou Uygur devleti gibi hãkimiyetlerden yardım isteyerek Karahanlılar'a karşı direnmeye devam etmiştir (HKT, 2005: 46).

Daha ũnce Arslan Han, Togan Han daha sonra Yusuf Kadir Han, Gazneli meşhur Yemĩnnũ'd-Devle Sultan Mahmud ve diğer Gazneli Sultanlarıyla dostluk içinde geçinmeye çalışmıştır (Mercãnĩ, 2020: 75). Bu arada Togan Han hastalanmıştır. Togan Han'ın rahatsızlığından yararlanarak, Hoten ve Kuça gibi hala Mũslũman olmayan Uygurlar, Çin gibi bũyũk devletlerden yardım alarak aynı zamandaki Karahanlı devletinin merkezi olan Kaşgar'ı ele geçirerek Balasaguna kadar yaklaşmıştır. Bu durumun daha da bũyũmesinden kayđı duyan Togan Han, hastalığı giderek ağırlaşmasına rağmen bu korkunç tehlikeni ortadan kaldırmak, toprakları sũrekli genişleyip gũçlenen bir devletin yıkılmaması için civar bũlgelerindeki Mũslũmanlara çağrıda bulunmuştur. Bunun etkisinde Togan Han'ın yanına 120.000 Mũslũman toplanmıştır (İbnũ'l Esĩr, 1987: 116).

Ahmed Togan Han, kuzeni Harun Han'ın oğlu Yusuf Kadir Han'dan da yardım istemiştir. Kadir Han aynı zamanda Togan Han adına Semerkant Őehrinin yũneticisiydi (Barthold, 1990: 300). ũnkũ kendisi Semerkant seferine çıkarak Semerkant'ı ele geçirmiş ve

Semerkant'ın başına geçmiştir. Hoten gibi Budist şehirlerin ayaklanması tam Kadir Han Semerkant'a iken gelişmiştir (Gönel Sönmez, 2021: 971). Bu arada Hoten'de çok sayıda Müslüman bulunmaktaydı. Daha önce de Hoten'e girmiş olan Karahanlı askerleri de bulunmaktaydı. Ayaklanmalarda Hoten Budistleri, bölgede bulunan Müslüman ve Karahanlı askerlerini feci bir şekilde öldürdükleri gibi yeni inşa edilmeye başlamış olan cami ve tekkeleri de yıkmıştır (Kitapçı, 2004: 200). Ahmed Togan Han büyük Kağan olduğu için Kadir Han Togan Han'a itaat etmiş ve 40.000 gönüllü asker toplamayı başarmıştır (Zhin-xin, 2001: 30). Kadir Han toplamayı başardığı ordusunu meşhur Dört İmam'ı kendisine meylederek onlar aracılığıyla 999-1000 yıllarında Medâin gibi İslâm şehirlerinden toplamıştır (Zixiyaou, 2003: 368-371). Bu imamların adları "İmam Nasrettin, İmam Muhiddin, İmam Zahiruddin, İmam Kivamuddin'dir. Bunlar Medain şehrinde yaşamaktaydı. İmamlar ile İslâm askerleri beraber yaşamakta olup, bunlar İslâmın zayıflamaya başladığını görünce İslâmiyeti daha güçlendirmeye karar vererek Yusuf Kadir Han'ın çağrısına katılmak isteyerek 40.000 asker ile Kaşgar'a gelmişlerdir (Abdullah, 2011: 156). Bundan sonra Yusuf Kadir Han'ın Hoten Budistleriyle uzun süren mücadelesi başlamıştır.

Doğu Türkistan bölgelerinde İslâmiyet'in gelişmesi daha sonraki dönemlerinde özellikle Yusuf Kadir Han devrinde daha da artmış ve köklü bir şekilde yerleşmiştir. Yusuf Kadir Han'ın ünlü mücadelelerinden "Hoten Seferi" sonucunda Hoten tam bir İslâm bölgesi durumuna gelmiştir (Gönel Sönmez, 2021: 970). Hep kaydedildiği gibi Hoten, Yusuf Kadir Han tarafından 1005-1006 yıllarında fethedilip Karahanlı topraklarına katılmıştır (Yasin, 2016: 87). Dolayısıyla Hoten'in Karahanlı topraklarına katılması ve bu bölgenin İslâmlaşması Yusuf Kadir Han'ın eseri olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür (Barthold, 1990: 300). Bilindiği gibi iki taraf arasındaki savaşlar, çok derin ve kanlı bir şekilde devam etmiştir. Hoten Budistleri Kaşgar'dan kısa bir süre işgal etmiştir. Çok geçmeden Karahanlılar onları Kaşgar'dan dışarı atmayı başarmıştır. Ancak bu savaş çok kanlı şekilde geçmiştir. Karahanlı askerleri Hoten Budistleri arkasından takip ederek Yenihisar'da iki taraf arasında Kaşgar'da olan savaştan daha çok kayıplara neden olan bir savaş daha gerçekleşmiştir. Bu savaşta Karahanlı prenslerinden ikisi ve imamlardan bazıları şehit olmuştur. Hoten Budistleri Karahanlı askerleri namazdayken saldırarak çok sayıda Müslümanın ölmesine neden olmuş ve savaşın zafer seyri Karahanlılar'a yönelirken, birdenbire Hoten Budistlerin yararına değişerek Karahanlılar Kaşgar'a geri çekilmek zorunda kalmıştır (Hacı, 1988: 87-93). Ancak iki taraf arasında cereyan eden savaşlar çok kanlı ve derin geçmiş olup, iki tarafın da çok sayıda kayıp verdiği anlaşılmaktadır.

Hotenliler ile Karahanlılar arasında kanlı savaşları anlatan diğer bir bilgi ise, Hoten'in "Şehidane Hoten" olarak adlandırılmasıdır. Hoten'e ait olan Guma, Piyalma ve Çira gibi bölgelerde Karahanlı ile Hoten Budistleri arasında derin çatışmalar yaşandığından, bu yerde çok sayıda Müslüman da şehit düşmüştür. Bu alanlarda şehitlere ait mezarlıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla Hoten, "Şehidane Hoten" olarak da adlandırılmıştır (Süleyman, 2006: 270). Yusuf Kadir Han, 1006-1008 yıllarında yaptığı tekrar savaşlar sonucunda fethettiği Hoten ile 1025 yılına gelindiğinde yine savaşmak zorunda kalmıştır. Çünkü Hotenliler, Yusuf Kadir Han'ın Hoten'de olmadığı bir zamanı fırsat bilerek Karahanlılar'a karşı ayaklanmıştır. Yusuf Kadir Han bu defa Hotenli Budistleri bastırmak için Batı Türkistan ve Kaşgar gibi bölgelerinden tekrar asker toplayarak bir ordu hazırlamış, Mayıs veya Temmuz 1025'te Hoten'e göndermiştir. Bu savaşta Hoten Budistlerini Hoten'deki Müslümanların yardımı ile Hoten'den dışarı çıkarmayı başarmıştır. Ancak iki taraf arasındaki çatışma Hoten Budistlerin Hoten yakınlarındaki Kunlun dağ içine kaçmasıyla bu defa kanlı savaş dağ içerisinde devam etmeye başlamıştır (Buğra, 2021: 182). İki taraf arasındaki bu derin savaşta Hoten Budistlerin başında Çokti Reşit ve Nokti Reşit adlarında iki kumandan bulunmaktadır. Kadir Han gönderen Karahanlı ordusu bunları takip ederek Kunlun dağ içine girince çok kayıplar vermeye başladı. Çünkü Karahanlı ordusunun bu dağ hakkında pek bilgisi olmadığından, Hotenliler dağ içinde pusu kurarak Karahanlıların çok

sayıda kayıp vermesine neden olmuştur. Verdiği kayıplar içerisinde Bağdat'tan toplanmış askerlerin başında olan İmam Celaleddin, Harezm'den gelen askerlerin başında olan İmam Kasım gibi imamlar da vardır. Sonuçta Yusuf Kadir Han'ın gönderdiği askerler çekilmek zorunda kalmış ve Hoten tekrar Budistlerin hakimiyeti altına girmiştir (Zixiyaou, 2003: 368-371).

Savaşta şehit olanlar içinde Hotenli meşhur imamlardan İmam Zebihullah vardır. Bu imamların şehit olduğunu Yusuf Kadir Han haber alınca çok üzülmüştür. Dolayısıyla kendisi Batı Türkistan tarafından derhal Kaşgar'a dönerek büyük bir ordu hazırlamış ve Hoten'e yürümüştür. Kendisi bizzat ordunun başına geçerek Hoten'i tekrar kendisine bağlamıştır (Kitapçı, 2004: 201). Bu defa Hoten kesin olarak fethedilmiştir ve bundan sonra bir İslâm beldesine dönmüştür (Buğra, 2021: 182). Yusuf Kadir Han, kesin olarak Hoten'i ele geçirdikten sonra, Hoten'de bir daha isyan yaşanmaması için Hoten'de kendisi bir müddet kalmıştır. Kadir Han, bu zaman içerisinde bölgede İslâmı geliştirmek için bazı uygulamalar yapmıştır. Ardından Kadir Han Hoten'den gitmeden önce Hoten'e naip olarak bir Vali, diğer Hoten'e ait küçük bölgelere birer memur atamıştır (Nurhacı, 1984: 82). Hoten, bundan sonra tam olarak bir İslâmlaşma sürecine girmiş ve bu Uygur yurdu yavaş yavaş bir İslâm şehrine dönüşmeye başlamıştır (Kitapçı, 2004: 202). Böylelikle Yusuf Kadir Han, atalarının intikamını almak ve Hoten'i tamamen bir İslâm beldesine dönüştürmek için Hoten Budistleri ile toplam 24 sene savaşmıştır (İbnü'l Esîr, 1987: 116). Allah'ın yardımı ile Yusuf Kadir Han, atalarının intikamını almış ve Hoten ahalisi İslâmı kabul ederek tam anlamıyla Yusuf Kadir Han'a biat etmiştir (Hacı, 1988: 133). Yusuf Kadir Han'ın yönetiminde olan Doğu Karahanlı'ya ait topraklar, Hoten, Yarkent, Kaşgar, Doğu Fergana, Şaş, İsficap, Talas ve Balasagun gibi bölgeler yer almaktadır. Merkezi ise genellikle Kaşgar ve Balasagun olmuştur (Genç, 2002: 17).

Yusuf Kadir Han ölünce çocuklarının babasına ait olan ülkeleri aralarında bölüştüğü görülmektedir. Kaşgar, Balasagun ve Hoten gibi bölgeleri Ebu Şucâ Arslan Han, "Şerfü'd-devle" unvanını kullanarak yönetmiştir. Diğer oğlu Buğra Han, Tiraz, İsficap gibi batı Türkistan bölgelerini yönetti. Sonra Buğra Han, kardeşi Ebu Şucâ Arslan Han'a ait olan Hoten gibi bölgeleri kendi topraklarına katmak için Arslan Han'a yürümüştür. Bu kardeşler arası kavgada Buğra Han, Arslan Han'ı tutuklamayı başardı ve onu ölene kadar hapsedti. Böylelikle kardeşinin elinde bulunan Kaşgar, Balasagun ve Hoten gibi topraklar kendi yönetimi altına geçmiştir. Ardından büyük oğlu Hüseyin Çağır Tegin'i veliahtı olarak tayin etti. Buğra Han'ın diğer bir karısı bu olayı kabul etmeyerek İbrahim adında kendi küçük oğlunu tahta oturtmak için kocası Buğra Han'ı zehirleyerek öldürdü ve kendi küçük oğlunu tahta oturttu. Bu kadın oğlunu tahta çıkarmak için Arslan Han'dan başka birkaç han üyesini de öldürmüştür. Böylece 1048 yılında Karahanlı tahtına İbrahim oturmuştur (Nüveyrî, 2002: 54).

Aslında annesinin yardımı ile tahta çıkan İbrahim Han, yine de annesinin teşvikiyle Barsgan şehrine savaş açmış ve bu savaşta feci bir şekilde yenilmiştir (İbnü'l Esîr, 1987: 116). Bu olaydan sonra devletin batı kısmı ile bağlantısı giderek bozulacaktır. Yani Maverâünnehir bölgelerinde tamamen bağımsız bir devlet kurdukları görülmektedir. 1046 yıllarından itibaren Karahanlı devleti Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılır. Kaşgar ve Hoten gibi bölgeler Doğu Karahanlı idaresi altında kalmaya devam etmiştir (Genç, 2002: 16). İbrahim Han'ın, Barsgan emiri Yinal Tegin tarafından 1059 yılında öldürüldüğü anlaşılmaktadır (Nurhacı, 2001: 271-272). Özetle, Doğu Türkistan'a ait olan Kaşgar ve Hoten, Yusuf Kadir Han ailesinden Mahmud Buğra Han'a kalmış ve 15 ay sonra o da ölmüştür. O ölünce yerine Tuğrul Han İbn. Yusuf Hadir Han o bölgelerin sahibi olmuştur. O tahta tam 16 sene kalmıştır. O öldükten sonra yerine oğlu Tuğrul Tegin geçmiştir. Tuğrul Tegin sadece iki ay tahta kalmıştır. Sonra Tabgaç Buğra Han'ın oğlu Yusuf Tuğrul Han'ın kardeşi Harun Buğra Han Kaşgar'a gelerek Kaşgar'ı ele geçirmiştir. Ardından Hoten'i daha sonra Balasagun'u sırasıyla

ele geçirmiştir. Harun Buğra Han doğu Karahanlı tahtında tam 29 sene kalmış ve 1103 yılında ölmüştür. Bndan sonra oğlu Ahmed Arslan Han, halife Mustazhir-Billâh'tan unvan ve lakap talep etmek için ona elçi göndermiş ve halife tarafından "Nûr'u-Devle" unvanı verilmiştir. Böylelikle Hoten gibi bölgeleri Ahmed Arslan Han yönetmeye başlamıştır (İbnü'l Esîr, 1987: 119). Böylelikle Hoten'in yönetimi, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın soyundan olan hükümdarların elinde Moğol devrine kadar devam etmiştir. Hoten bölgesi Karahanlı döneminde tam olarak bir İslâm yurdu haline gelmiş olduğundan Moğollar bölgeye geldiğinde, bölge halkı kendi İslâmını sağlamak için Moğollar'a karşı direndiği ve çok sayıda kayıplar verdiği görülmektedir. Ayrıca Moğolların Hotenlileri dinlerinden döndürmek için çeşitli işkenceler ve zulümler yaptığı bilinmektedir.

Sonuç

VII. yüzyılda İslâm orduları daha güçlenerek Arap yarımadası dışına yayılarak Maveraünnehir topraklarına kadar gelmeyi başarmıştır. Dolayısıyla 840 yılında Türkistan bölgelerinde güçlü bir hakimiyet kurulmuş önce Balasagun daha sonra Kaşgar'ı başkent yapmış, Karahanlılar'da hakimiyet olarak İslâmiyeti kabul etmiştir. Ancak Karahanlıların İslâmiyeti kabul etmesi 920 yılında Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslâmı ilk kabul eden bir hükümdar olması ile başlamıştır. Bundan sonra genel olarak Türkistan beldelerinde İslâmiyet'in Türkler arasında hızlı bir şekilde yayılmasını Karahanlı hükümdarları sağlamıştır. Karahanlılar, konumuz olan Doğu Türkistan bölgelerinden Hoten'in fethedilmesi için çok uğrşmıştır. Nedeni ise Hoten, coğrafi konumu itibarıyla Tarım Irmağının güneybatısında, Çin'in kuzeybatısında bulunmasıdır. Ayrıca büyük ticaret yolu olan İpek Yolu'nun en önemli güzergahlarından biridir. Topraklarının tarıma çok elverişli olmasının yanı sıra ilk çağlardan itibaren Hun, Göktürk, Uygur ve Çin'de kurulmuş hanedanlıklara ev sahipliği yapmıştır. Hoten'in kurulması M.Ö. 5-6.000 yıllarına dayanmaktadır. Bu sırada bölgede, M.Ö. II. yüzyılın başlarında kurulan Udun Hanedanlığı önümüze çıkmakta olup, Hoten'de yaklaşık bin yıldan fazla varlığını sürdürmüştür. 912 yılına geldiğinde adını Ulu Ağlık Udun (Hoten) Hanedanlığı olarak değiştirerek Visa Sambava tarafından kurulmuştur. Hotenliler bu tarihi süreçte Maniheizm ve Budizm dinlerini benimsemiş olsa da genel olarak Buda dininde kalmıştır. Tarihi bölge olan Hoten'in fethedilişi ve İslâmlaşması ancak Karahanlılar devrinde özellikle meşhur Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han devrinde gerçekleşmiştir.

Kısaltmalar

Gerdîzî	B. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî G. ve Ebû Saîd Abdülhay (2006). <i>Zeynü'l-Ahbâr</i> . (çev.: İfâfü's-Sâit). Kahire
HKT	<i>Hoten'in Kısa Tarihi</i> (2005). Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı
AZH	<i>Altın Zemin Hoten</i> (1995). Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı
Hudüdü'l-Âlem	<i>Hudüdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib</i> (2018). (çev.: A. Duman ve M. Ağarı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
Nüveyrî	Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî (2002). <i>Nihâyetü'l-Ereb</i> . Kahire: Darü'l-Kütüb V'l-Vesâikü'l-Kevmîyye Yayınları

Kaynakça

- Abdullah, Süleyman (2011). *Dünyada Tek Bir Hoten Var Buluntular, Tezkire-Risaleler*. Şincang: Şincang Güzel Sanat Foto Neşriyatı.
- Abudukelimi, Bumairimu (2006). *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî (2002). *Nihâyetü'l-Ereb*. Kahire: Darü'l-Kütüb ü'l-Vesâikü'l-Kevmîyye Yayınları.
- Almas, Turgun (2010). *Uygurlar*. Almanya: Dünya Uygur Kurultayı.
- Altın Zemin Hoten* (1995). Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı.
- B. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî G. ve Ebû Saîd Abdülhay (2006). *Zeynü'l-Ahbâr*. (çev.: İfâfü's-Sâit). Kahire.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (çev.: Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (2021). *Orta Asya Türk Tarihi*. İstanbul: Divan Yayınları.
- Buğra, Mehmet Emin (2021). *Şarki Türkistan Tarihi* (çev.: Abdullah Oğuz). İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Erim, Nida (2022). "Satuk Buğra Han'ın Tarihi Hayatı ve Menkıbevi Kişiliği". *Uluslararası Beşerî ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, 6(1): 40-50.
- Genç, Reşat (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gönel Sönmez, Tugba (2021). "Tezkire-i Hazret-i İmâmân-ı Kerîya Üzerinde Bir İnceleme". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 14(35): 968-990.
- Haci, Molla (1988). *Buğra Hanlar Tezkiresi*. Kaşgar: Kaşgar Neşriyatı.
- Hebiboğlu, Abdulbasit (2023). "Udun (Hoten) Hanı Visa Sambava ve Dönemi (912-966)". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (22): 61-73.
- Hoten'in Kısa Tarihi* (2005). Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Hua, Taou (2003). *VIII-X. Asırlar Arasında Batı Yurt Hakkında Araştırma* (çev.: Ömercan Nuri). Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Hudüdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* (2018). (çev.: Abdullah Duman ve Murat Ağarı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Huncan, Ömer Soner (2011). *Türk Hakanlığı Karahanlılar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılığı.
- İbnü'l Esîr (1987). *El-Kâmil Fi't-Târih* C. 8. Beyrut: Dârü'l-Kütüb El-İlmiyye Yayınları.
- İbnü'l Esîr (1987). *El-Kâmil fi't-Tarih*. C. 9. Beyrut: Dârü'l-Kütüb El-İlmiyye Yayınları.
- İbnü'l Esîr (1991). *İslam Tarihi. El-Kâmil Fi't-Târîh* (çev.: Mertol Tulum). (Ed. A. Ağırakça). C. 8. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kitapçı, Zekeriya (2004). *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*. Konya: Yedikubbe Yayınları.
- Mercânî, Şehâbeddin (2020). *Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)* (çev.: Ömer Soner Huncan). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Muhammed, Abdil (2008). *Eski Devirdeki Hoten*. Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Nurhacı, Haci (1984). *Karahanlıların Kısa Tarihi*. Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Nurhacı, Haci (2001). *Kadim Uygurlar ve Karahanlılar*. Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Nurhacı, Haci ve Guo-guang. (1995). *Şincang İslam Tarihi*. Pekin: Milletler Yayınları.
- Okudan, Gülseri (2019). *Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Tarihi* (Ed. Ekrem Kalan). Ankara: İksad Yayınevi.

Süleyman, Abdulla (2006). *Dünyada Tek Bir Hoten Var Yabancılara Göre Hoten*. Urumçi: Şincang Üniversitesi Yayınları.

Taşığıl, Ahmet (2007). Esir Doğu Türkistan'da Mazlum Bir Türk Şehri. *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, 1-10.

Togan, Zeki Velidi (2020). *Umumi Türk Tarihine Giriş. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Turan, Osman (2003). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yasin, Yusufcan (2016). "Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (7): 85-104.

Yıldırım, Kürşat (2018). "Yusuf Kadir Han Gazi Tezkiresi". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (119): 89-108.

Zhin-xin, Li (2001). *Şincang'da Geçen İslam Hanedanlıklarının Kısaca Tarihi*. (çev.: Ablet Nurdun ve Emincan Seydi). Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.

Zixiyaou, Li (2003). *Uygur Tarihi*. (çev.: Ablet Nurdun ve Emincan Seydi). Pekin: Milletler Neşriyatı.